

Journal of Universal History Studies

Arşag Alboyacıyan'ın Kayseri Ermenileri Tarihi Kitabına Göre Kayseri Nüfusu¹

The Population of Kayseri According to Arshag Alboyadjian's the Book of History of Kayseri Armenians

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 06.08.2022 / 28.11.2022

pp. 181-202

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 5(2) • December • 2022 •

Batuhan Yüksel

Researcher, Kayseri, Turkey

Email: batuhanyuksel_38@hotmail.com

Orcid Number: 0000-0003-3640-3410

Haşim Erdoğan

Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Associate Professor, Department of History, Nevşehir, Turkey

Email: hasimerdogan@nevsehir.edu.tr

Orcid Number: 0000-0003-0557-4866

Cite: Yüksel, B. & Erdoğan, H. (2022). Arşag Alboyacıyan'ın Kayseri Ermenileri Tarihi Kitabına Göre Kayseri Nüfusu. *Journal of Universal History Studies*, 5 (2), 181-202. DOI: 10.38000/juhis.1158590

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir.

* Bu çalışma tezden türetilmiştir ve tezin künyesi şu şekildedir: Yüksel, Batuhan (2022), Arşag Alboyacıyan'ın Kayseri Ermenileri Tarihi Kitabının Kayseri Şehri (I. Cilt) Adlı Bölümünün Tercüme ve Değerlendirmesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir. (Tamamlanmış).

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

* This work is licensed under a [Creative Commons BY-NC-SA 2.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.0/) (Attribution-Non Commercial-Share Alike).

* There is no conflict of interest with any person/institution in the prepared article/ Hazırlanan makalede herhangi bir kişi/kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Öz

Arşag Alboyacıyan, 1937 yılında Kahire’de iki cilt olarak yayınlanmış olan “Kayseri Ermenileri Tarihi” adlı kitabının ilk cildinin üçüncü bölümü içerisinde 692-700 sayfaları arasında yer alan “Ahali ve Ermeni Nüfusu” başlığı altında Kayseri’nin hem genel nüfusunu hem de Ermeni nüfusuna ait verileri sunmuştur. İstatistiksel verileri çoğunlukla Ermeni yazar ve yayınlarına, patrikhane kayıtlarına ve yabancılara ait olan seyahatnamelere dayandırmıştır. Genel olarak bu çalışmada XIX. yüzyılın başlarından itibaren tutulan nüfus istatistiklerinin verileriyle hareket edilmiştir. İlk olarak 1813’te ortaya konulan Kinneir’in hazırladığı istatistikî verilerle Kayseri’deki Ermeni nüfusunun genel nüfusa oranı açıklanmaya çalışılmıştır. 1839’da Ainsworth, 1850-1859 arasında Anadolu’yu dolaşan H. Barth ve ekibinde bulunan Mordtmann’ın vermiş olduğu bilgiler daha önce istatistik sunan Kinneir’in verileriyle karşılaştırılmıştır. Alboyacıyan, çalışmasındaki verilerin büyük kısmını Ermeni araştırmacıların verilerine, yabancı kaynaklara ve patriklik kayıtlarına dayandırmıştır. 1800’lü yıllardan itibaren Anadolu’yu gezen ve buralarla ilgili raporlar tutan beraberinde misyonerlik faaliyetleri de yürüten yabancı seyyahların tuttuğu notlar, ayrıca ansiklopedik mahiyetteki eserlerdeki nüfus bilgileri derlenerek dönemin Kayseri’sinin adeta bir fotoğrafı çekilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonraki nüfus sayımlarıyla birlikte oluşan veriler de eserde konu edilmiştir. 1924 yılı, 1925-1927 arası nüfus istatistikleri, 1928, son olarak da 1932 yılına ait Kayseri ili ve ilçelerinin nüfus yapısı ve burada yaşayan gayrimüslimlerin sayısı tablolar halinde verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arşag Alboyacıyan, Kayseri, Ermeni, Şehir, Nüfus.

Abstract

Arshag Alboyadjian presented both the general population of Kayseri and data on the Armenian population under the heading “People and the Armenian Population”, which is located between 692 and 700 pages in the third part of the first volume of his book “History of the Armenians of Kayseri”, published in two volumes in Cairo in 1937. He mostly based the statistical data on Armenian authors and publications, patriarchate records and travelogues belonging to foreigners. It has been acted with the data of the population statistics kept since the beginning of the 19th century. With the statistical data prepared by Kinneir, which was first revealed in 1813, it was tried to explain the ratio of the Armenian population in Kayseri to the general population. The information given by Ainsworth in 1839, H. Barth, who travelled around Anatolia between 1850 and 1859, and Mordtmann, who was in his team, were compared with the data of Kinneir, who had previously presented statistics. Alboyadjian based most of the data in his study on the data of Armenian researchers, foreign sources and patriarchate records. A photograph of Kayseri of the period was taken by compiling the notes taken by foreign travellers who travelled to Anatolia since the 1800s and kept reports about these places, and also carried out missionary activities, as well as the population information in the encyclopaedic works. The data formed together with the population censuses after the establishment of the Republic of Turkey are also included in the work.

Keywords: Arşag Alboyadjian, Kayseri, Armenian, City, Population.

Giriş

Dünyada 19. yüzyıldan itibaren önem kazanan kent tarihi araştırmaları Türkiye’de Cumhuriyet’in kuruluşuyla birlikte başlamış ve son yıllarda yoğunluk kazanmıştır. Kentlerin sosyo-kültürel durumlarının açığa çıkarılmasında önemli rol oynayan bu çalışmalar kentlerin kimlik oluşumu ve hafızalarının kaydedilmesinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu çalışma, Ermeni yazar Arşag Alboyacıyan’ın 1937 yılında Batı Ermenicesiyle 2476 sayfa ve 2 cilt olarak Kahire’de yayınlanmış olan Badmutyun Hay Gesarioy (Kayseri Ermenileri Tarihi) adlı eserinin birinci cildindeki Kayseri nüfusuna dair verilerinden yola çıkarak ve döneme ait diğer bilgilerle kıyaslanıp tenkit süreci işletilerek hazırlanmıştır.

Alboyacıyan, kitabın ilk cildinin üçüncü bölümü içerisinde 692-700 sayfaları arasında yer alan “*Ahali ve Ermeni Nüfusu*” başlığı altında Kayseri nüfusuna dair veriler sunmuştur. Yazar bu verileri daha çok Kayseri’yi ziyaret eden seyyahlara, Ermenice yayınlara, patriklik kayıtlarına ve Ermeni yazarların araştırmalarına dayandırmaktadır. Daha önce Türkçe’ye tercümesi yapılarak yayımlanmamış Kayseri tarihi hakkında geniş bir çalışma olan bu eserin içerisinde yer alan nüfus konusunu makale aracılığıyla ele alıp konuya ilgi duyan araştırmacılara tanıtılması faydalı olacaktır. Bu kapsamda Arşag Alboyacıyan’ın yapmış olduğu bu çalışma orijinal hali olan Ermenice metinden tercümesi ile birlikte aktarılacaktır.

Toplumların nüfuslarının sayıca ve yapıca bilinmesi o toplumun kimliğinin belirlenmesinde oldukça önemlidir. Nüfusu üzerinde araştırmalar yapılan yer bir kent ise kendi kültürü içerisinde geçmiş ve gelecek bağlantısının kurulması açısından bunun niceliğinin ve niteliğinin bilinmesi zaruridir. Nüfus araştırmaları içerisindeki kadın-erkek sayısı, okuryazarlık oranı, genç-yaşlı nüfusu, dini durum, nüfusu oluşturanların konuştuğu diller gibi veriler toplum özelliklerinin bilinmesi elzemdir. Bu yönüyle kent nüfusu araştırmaları, birçok araştırmaya ışık tutabilecek verilerin ortaya konması açısından oldukça önemlidir.

Kayseri şehrinin, Selçuklu ve beylikler dönemlerindeki nüfusuna ilişkin bir veri günümüze ulaşmamıştır (Demir ve Çabuk, 2013, s. 97). Ancak Osmanlı dönemi tahrir defterlerinde Selçuklu ve Beylikler Devri ile ilgili bazı kayıtları, özellikle evkaf kayıtlarını bulmak mümkündür (Yinanç ve Elibüyük, 2009, s. IX). Osmanlı kentlerinin geçmiş yıllardaki nüfusları mali nedenlerle düzenlenen tahrir defterlerinde ve şer’iye sicillerinde yer alan asker sayıları ya da hane sayılarından hareket edilerek belirlenebilmektedir (Demir ve Çabuk, 2013, s. 97).

Tahrir defterleri belli bir dönem ve alan için idarî, malî, askerî, dinî, iskân, sanat tarihi, tarihî coğrafya konuları ile toplumun etnik, demografik yapısı hakkında bilgiler içeren özetle tarihi, coğrafi, toplumsal, ekonomik, kültürel tarihimizi aydınlatan önemli resmî kaynaklardandır. Arşivlerimizde bulunan Osmanlı Devleti dönemine ait tahrir defterlerinin en eskileri XV. yüzyıla ait olup çoğunluğu XVI. yüzyılda tanzim edilmiş ve XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde de bazı sancakların tahriri yapılmıştır (Yinanç ve Elibüyük, 2009, s. IX).

Kayseri, 1243 Moğol ordularının işgalinden 257 yıl sonra 1500 yılında yapılan tahrirde, 39 mahallede 1579 hane (1249 Müslim, 330 Gayrimüslim) bulunan Kayseri’nin nüfusu 9042 olarak belirtilmiştir. Bu dönemde Kayseri sancağına bağlı köylerle birlikte toplam nüfusu 30.822’dir (Özdem, Cömert vd., 2013, s. 248). 16. yüzyıl sonlarında 1584 yılı tahririnde; 6573 Müslüman, 1976 gayrimüslim olmak üzere 8519 vergiye tabi nüfus bulunuyordu (Özdem, Cömert vd., 2013, s. 348-349).

Kayseri, Osmanlı Devleti'nin farklı toplumları hoşgörü ortamında bir arada yaşatma anlayışının örneklerinden birini oluşturan şehirlerdendir. Osmanlı Devleti döneminde Kayseri'nin köy ve merkez nüfusunun büyük çoğunluğu Müslümanlardan oluşmaktaydı. Müslümanların yanında, Ortodoks ve Gregoryen Hristiyanlar da Kayseri'de bulunuyorlardı (Korhan, 2020, s. 10). Asrın başında 60.000 kadar olan şehrin nüfusunun üçte ikisini Türkler, üçte birini Rumlar ve Ermeniler teşkil ediyordu. Bunlar şehrin merkezinde, kaza, kasaba ve köylerde bazen ayrı mahallelerde, bazen de bir arada yaşıyorlardı (Çayırdağ, 2022, s. 221). 1831-1860 tarihli nüfus müfredat defterine göre, XIX. yüzyılda Kayseri'de 75 mahalle bulunmaktaydı. Bu mahallelerin 36'sında Müslümanlar, 2'sinde Rumlar ve 17'sinde Ermeniler yaşıyordu. 3 mahallede Müslümanlarla Rumlar, 8 mahallede Müslümanlarla Ermeniler, 1 mahallede Müslümanlarla Rumlar ve Ermeniler birlikte yaşarlarken 8 mahallede de Rumlar ile Ermeniler ortak yaşıyorlardı (Keskin ve Hülâgü, 2007, s. 145).

XIX. yüzyılın başlarında, imparatorluğu dağılma ve çöküşünü durdurma çabalarıyla birlikte nüfus, arazi ve mal-mülk sayımı yeniden önem kazanmaya başlamıştır. Nitekim II. Mahmud, Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra oluşturduğu özel bir meclisle bütün ülkeyi kapsayan genel bir nüfus sayımının yapılmasına karar verdi. 1830 baharında çoğunluğunu din görevlilerinin oluşturduğu nüfus sayım memurları Anadolu ve Rumeli'deki bütün eyalet, sancak, kasaba ve köylerde sayıma başladılar. Sayım işinde din görevlilerinin tercih edilmesindeki asıl amaç, sayımın şeriata aykırı olmadığını halka kabul ettirmektir. Sayımdaki amaç, erkek nüfusunu tespit etmektir. Mahalle mahalle gezilerek yapılan sayımda Müslüman-Hristiyan ayrımı esas alınmış, Müslüman olmayanlar Rum, Ermeni ve Yahudi ayrımına tabi tutulmuşlardır (Köse, 2018, s. 95).

Hristiyan tebaa nüfus sayımında reaya diye gösterilmiştir. Bulgarlar, Rumlar, Ermeniler, reaya nüfus içinde sayılmışlardır. Kıpti ve Yahudi olanlar bu gruba dâhil edilmemişler ve ayrı başlıklar altında sayılmışlardır (Karal, 1995, s. 19). 1828/29-31 sayımı, bugüne kadar "ilk" nüfus sayımı olarak bilinmektedir ki; bu sayımın sonuçlarını özet halinde ilk kez yayınlayan Enver Ziya Karal'ın kitabının başlığında böyle geçer. Karal, bu sayım defterinin içeriğini, sayım sonuçlarının takviye edilmiş ve düzeltilmiş bir özetiyle birlikte Latin alfabesine aktarmıştır (Karpat, 2010, s. 62-63). Bu nüfus sayımında asıl amaçlanan ülkenin askeri durumunu tespit etmektir. Ayrıca gayrimüslimlerin sayılmasıyla da ülkenin vergi durumu hakkında bilgi sağlanmıştır (Korhan, 2020, s. 20). Kayseri, bu nüfus sayımında Karaman eyaletine bağlı olduğundan Karaman'a bağlı kazalarla birlikte nüfus sayımına dâhil edilmiştir. Sayımda merkez ve köylerde yaşayan Rum ve Ermeniler ayrı bir deftere kaydedilmiştir. Ayrıca sayımlara genel itibarıyla erkek nüfusun dâhil edildiği görülmektedir (Erkiletlioğlu, 2016, s. 104).

Bu verilere göre 1831 yılında Kayseri şehir merkezinde 13.220 Müslüman erkek nüfus kayıtlı bulunmaktadır (Cömert, 2018, s. 16). 1831 Kayseri şehir merkezi nüfus sayımına göre, Kayseri'de Gayrimüslimler 2.010 hanede 6.690 erkek nüfus olarak yaşamaktaydı. 1843 tarihli cizye defterine göre ise şehir merkezinde, Rumlardan 606, Ermenilerden 2.615 olmak üzere toplam gayrimüslim sayısı 3.221 gayrimüslimdir (Korhan, 2020, s. 20). 1872 yılına ait vergi defteri kayıtlarına göre şehir merkezinin toplamı 8119 hanedir ve bunun 2326'sı gayrimüslimlere aittir. 1875 istatistiklerinde de şehir 8137 hane ve 7288 Gregoryen, 1339 Ortodoks, 13.714 Müslüman ve toplamda 22.341 erkek nüfus bulunmaktaydı (Cömert, 2018, s. 16).

1889 Ankara vilayeti salnamesine göre Kayseri sancağı nüfusunun 136.590 Müslüman, 43.318 Gregoryen Ermeni, 1575 Katolik Ermeni, 1800 Protestan Ermeni ve 25.449 Ortodoks Rum olmak üzere toplamda 208.732 kişidir (Büyükmihçi, 2005, s. 20).

Kayıtlarda “*Millet-i Ermeniyan*” olarak geçen Ermeniler, Kayseri nüfusu içerisinde yoğunluk bakımından Müslümanlardan sonra ikinci sırayı almıştır. Ayrıca Kayseri merkezi haricinde buraya bağlı 112 köy ve 114 mahalle içerisinde (karma köy ve mahalleler hariç) 109 köy ve mahallede Müslümanlar, 66 köy ve mahallede Rumlar ve 23 köy ve mahallede Ermenilerin yaşadığı tespit edilmiştir. Şehir merkezi ile kıyaslandığında Ermenilerin köylerde ve bağlı mahallelerde daha az bir orana sahip oldukları görülmektedir (Alan, 2015, s. 229).

1893 yılında mahalle sayısı 105'e çıkmasına rağmen genel manzara pek değişmemiştir. XIX. yüzyıl itibarıyla Ermenilerin yaşadığı Kayseri mahalleleri şu şekilde tespit edilmiştir: Baldöktü, Batman, Bektaş, Dader, Emîr Sultan, Eslem Paşa, Fırıncı, Genlik, Gürcü, Hacı Kasım, Hacı Mansur, Harput, Hasan Fakih, Hasınlı, Hisayunlu, Karabet, Karakiçi, Kiçikapı, Germir, Köyyıkan, Mürekepçi, Oduncu, Puşegan, Rumiyan, Sayacı, Selaldı, Sımıkçı, Sisliyan, Sultan, Süleyman, Şarkıyan, Tavukçu, Tus, Tutak, Varsak. Ancak bazı mahallelerin karma nüfustan oluştuğu bilinmektedir. Kayseri merkezdeki bu durum karyelerde de aynı idi (Alan, 2015, s. 229).

1914 sayımı, Türkiye Cumhuriyeti dönemi öncesinde yapılan son sayımdır. Bu sayımda bir vilayet olarak görülen Kayseri'nin toplam nüfusu 263.074 kişiydi (Altuncuoğlu, 2020, s. 3842). 1914 resmi nüfus istatistiklerinde Kayseri'nin de nüfus dağılımı gösterilmiştir. Bu göstergeye göre Müslümanların sayısı 184.292 olup, genel nüfusun %71,5'ini meydana getirmektedir (Keskin ve Hülagü, 2007, s. 144). Bu tarihte Kayseri'de ikinci sırayı Ermeniler almaktadır. Sayıları 51.192 olan Ermeniler toplam nüfusun %18,4'ünü, üçüncü sırada yer alan ve 26.590 kişiden ibaret Rumlar da %10,1'ini teşkil etmektedir. Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Kayseri'de de Ermeniler savaş sırasında ülkenin güvenliğinin sağlanması ve ülkenin farklı bölgelerindeki isyancılarla iş birliği yapmamaları gerekçesiyle 14 Mayıs 1915 tarihinde tehcire tabi tutulmuşlardır. Kentte sadece Müslümanlığı kabul eden Ermeniler ile Katolikliği ve Protestanlığı önceden kabul etmiş olan Ermenilerin kalmasına izin verilmiştir. Kayseri Rumları ise Lozan anlaşması çerçevesinde 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan “*Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol*” hükümlerine göre zorunlu mübadeleye tabi tutulmuştur (Demir ve Çabuk, 2013, s. 126). Murat Bardakçı'nın hazırlamış olduğu Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi adlı kitaba göre, Kayseri'den 1915 yılında tehcir edilen Ermeni sayısı ise 47.617'dir (Bardakçı, 2022, s. 77). Kayseri Ermenilerinden 44.271'i tehcir süresince Halep, Suriye ve Musul vilayetlerine sevk edilmiştir. Kayseri Sancağı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 22 Ekim 1916 tarihli bilgilere göre ise tehcir sonrası sancakta kalan Ermenilerin sayısı 6.761'e inmiş ve kalanların büyük çoğunluğu da din değiştirmiş yani Müslüman olmuştur (Durmaz, 2015, s. 13). Yusuf Halaçoğlu'nun Osmanlı Arşiv belgeleri ışığında hazırlamış olduğu “*Ermeni Tehciri*” adlı eserine göre ise 27 Mayıs-9 Haziran 1915 tarihleri arasında ve 8 Şubat 1916 tarihine kadar Kayseri'den 45.036 Ermeni tehcir edilmiş ve 4.911 Ermeni şehirde kalmıştır (Halaçoğlu, 2013, s. 96).

Çalışmanın ana metnini Arşag Alboyacıyan'ın “*Kayseri Ermenileri Tarihi*” adlı kitabın içerisinde 692-700 sayfaları arasında yer alan “*Ahali ve Ermeni Nüfusu*” bölümü oluşturmaktadır. Alboyacıyan bu başlık altında Kayseri şehrinin hem genel nüfusu hem de Ermeni halkının nüfusu hakkında tespitlerde

bulunmuştur. Kayseri Ermenileri Tarihi (Badmutyun Hay Gesarioy) adlı kitap 2 cilt 7 bölüm ve toplamda 2476 sayfadan oluşmaktadır. Batı Ermenicesi ile yazılmış olup 1937 yılında Kahire’de yayınlanmıştır.

Ermeni filolog ve biyografi yazarı olan Arşag Alboyacıyan, 17 Haziran 1879 tarihinde İstanbul Üsküdar’da doğmuş, 24 Haziran 1962 tarihinde Kahire’de vefat etmiştir (Parnaksız, 2007, s. 141). Bazı metinlerde Arşag Asdvadzadur Alboyacıyan olarak da anılır (Demirci, 2014, s. 45). Berberyan ve Getronagan liselerinde eğitim öğretim gördükten sonra bir müddet ticarethanelerde kâtiplik yapmıştır (Pamukciyan, 2003, s. 12).

Yazı hayatına 1897’de günlük Püzantiyon (Bizans) gazetesinde başladı. S. Ankeğya ve Şavarş mahlasıyla Hantes Amsorya (Aylık Mecmua), Goçnag (Çan), Püragn (Binbir Kaynak), Masis (Ağrı Dağı) ve Dzağig (Çiçek) gibi süreli yayınlara yazdı. Araştırmacı ve Salnameci Teotig’in (Teotoros Lapçincıyan) yıllıklarında yazıları yayımlandı. 1910-1922 arasında İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin sekreterliğini yaptı. 1922’de Mısır’a göç etti, orada uzun süre öğretmenlik yaptıktan sonra Kahire’deki Ermeni Kilisesi Ruhani önderliğinde başkâtiplik görevini üstlendi. Azad Midk (Özgür Akıl, 1936-1937) haftalık gazetesini, Kraseri Araçnortı (Edebiyatseverin Rehberi, 1938-1949) adlı süreli yayını ve T. Şahlamyān ile Geank yev Kir (Hayat ve Yazı, 1948) yıllığını yayımladı.

Arşag Alboyacıyan, Badmutyun Hay Gesarioy (Kayseri Ermenileri Tarihi, 2 cilt, 1937), Badmutyun Yevtogyo Hayots (Tokat Ermenilerinin Tarihi, 1952), Arapagan Miyatsyal Hanrabadutyān, Yekibdosi Nahankı yev Hayerı (Arap Birleşik Cumhuriyeti, Mısır Eyaleti ve Ermeniler, 1960), Badmutyun Malatyo Hayots (Malatya Ermenileri Tarihi, 1961), Huşamadyān Gudinahayeru (Kütahya Ermenileri Anı Kitabı, 1961) çalışmalarını kaleme aldı. Bu eserler ele aldıkları yörenin coğrafi, kültürel, toplumsal ve iktisadi tarihini, meslekler, önemli kişilerin biyografilerini, günlük hayat ve âdetler ile folkloru kapsamaktadır. Kahire’de vefatının ardından tüm kütüphanesi ve arşivi Ermenistan’a gönderilerek buradaki Mesrop Maştots Kütüphanesi’nde koruma altına alınmıştır (Demirci, 2015, s. 75).

“*Arşag Alboyacıyan’ın Kayseri Ermenileri Tarihi Kitabı’nın Kayseri Şehri (I. Cilt) Adlı Bölümünün Tercüme ve Değerlendirmesi*” adlı yüksek lisans tezinden yararlanılarak şehir tarihçiliğine katkı sunması için bir öngörü niteliğinde bu çalışma hazırlanmıştır. Bütün bu bilgiler çerçevesinde yapmış olduğumuz bu çalışmanın Kayseri’nin tarihsel, sosyolojik ve kültürel açıdan daha iyi tanınması, sonraki çalışmalara fayda sağlaması amaçlanmaktadır.

Arşag Alboyacıyan’da Kayseri Ahalisi ve Ermeni Nüfusu

Arşag Alboyacıyan “*Ahali ve Ermeni Nüfusu*” başlığı altında nüfus bölümüne başlarken ilk olarak eski dönemlere ait kayıtlara ilişkin bir verinin günümüze ulaşmadığını aktarmış ve şehir hakkında en eski veri olarak Bizanslı vakanüvis ve din adamı İoannis Zonaras’ın araştırmalarına yer vermiştir (Alboyacıyan, 1937, s. 692). Alboyacıyan araştırmalarından yola çıkarak bu durumu şu şekilde açıklamaktadır:

“*İoannis Zonaras’a göre, o (Kayseri) yalnızca ikincil bir kentti. Fakat 260 yılında I. Şapur Sasani (242-272) şehri fethetmeye ve tüm nüfusunu acımasızca katletmek için geldiğinde şehrin nüfusu 400.000 kadardı. Yalnızca bu durum bile şehrin ne kadar önemli bir merkez ve kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu gösterir*” (Alboyacıyan, 1937, s. 692).

Doğuda manastır nizamını kuran kişi olarak tanınan Aziz Barseğ'in (Aziz Basileios) zamanına da değinen Alboyacıyan, bu dönemden kalma bir nüfus verisi olmadığını ayrıca belirtmiştir (Alboyacıyan, 1937, s. 692). Alboyacıyan yazının devamında Kayseri'nin son 120 yıllık süreç içerisindeki nüfus kayıtlarını aktarmış ve genel itibariyle yabancı seyyahların ve Ermeni yazarların tespitlerini aktarmış, ayrıca kilise kayıtlarından da yararlanmıştı.

Alboyacıyan ilk olarak İngiliz seyyah Kinneir'in 1813 yılında hazırlamış olduğu istatistiklere göre Kayseri'nin toplam nüfusunu 25.000 kişi olarak aktarmıştır (Alboyacıyan, 1937, s. 693). John Macdonalds Kinneir (1813) Anadolu'da yaptığı uzun seyahati sırasında Kayseri'ye de uğramış ve şehir hakkında bilgiler vermiştir. Gezgin, doğum ve ölüm kayıtları tutulmadığından Türk kentlerinde nüfusun doğru olarak tespit edilemeyeceğine dikkat çekmiştir (Açıkgöz, 2007, s. 11). XVIII. ve özellikle de XIX. yüzyıl başında Anadolu'ya gelen batılı seyyahlardan ilk gelenler, daha sonraları gelecek olan Avrupalı seyyahlara öncülük etmiştir. Almanlara Moltke; Fransızlara Lucas öncülük etmişken; İngiliz seyyahların öncülüğünü ise John Macdonald Kinneir yapmıştır. Seyyahın kendisi East India Company adlı bir şirketin görevlisidir (Eravşar, 2000, s. 75). Alboyacıyan bölüm içerisinde Kinneir'in istatistiklerini tablo şeklinde aktarmıştır:

Tablo 1: Kinneir'in İstatistikleri

Ermeni	15.000
Müslüman	9.550
Rum	300
Yahudi	150
Toplam Nüfus	25.000

Kaynak: Alboyacıyan, 1937, s. 693.

1839 yılına ait Ainsworth'un istatistiklerini aktaran Alboyacıyan, fazla ayrıntı vermeden Kayseri nüfusunu 18.552 olarak aktarmıştır (Alboyacıyan, 1937, s. 693). Anadolu'yu 1839 yılında dolaşan Ainsworth, büyük Erciyes dağının eteklerinde kurulu olduğunu belirttiği Kayseri'den uzunca bahsetmektedir. Şehir ve nüfusu hakkında detaylı bilgiler veren Ainsworth, şehirde 1100 Rum, 5200 Ermeni ve 12.176 Müslüman olduğunu aktarmıştır. (Eravşar, 2000, s. 121).

Alboyacıyan, Mordtmann ve H.Barth'ın istatistiklerine yer vermiş ve Kinneir'in istatistikleri ile karşılaştırmıştır. Alboyacıyan, bu konudaki düşüncesini şu şekilde aktarmaktadır:

“1852 yılında Mordtmann, Kapadokya'yı ziyaret etmiştir. Kayseri nüfusunu 52.630 kişi olarak belirtmiş olsa da bu rakam biraz fazla olarak değerlendirilmekte. H. Barth ise 1858 yılında şehrin nüfusunu 8-10 bin hane kadar olduğunu değerlendirmiştir. 1874 yılında yayınlanmış olan bir Tarih ve Coğrafya Sözlüğü içinde, Kayseri nüfusu sadece 25.000 kişi olarak değerlendirilmiştir. Belki bu istatistiksel veriler sayı olarak biraz düşük olsa da Kinneir'in değerlendirmeleriyle benzerlik göstermekteydi” (Alboyacıyan, 1937, s. 693).

Ünlü bir oryantalist olan Mordtmann, 1850-1859 yılları arasında Anadolu'nun birçok bölgesine seyahatler gerçekleştirmiştir. Kendisinin bu seyahatler esnasında yazdığı mektupları ve tuttuğu notlar daha sonra F. Babinger tarafından derlenerek yayınlanmıştır. Kayseri'ye kuzeyden, Erkiyet üzerinden geldiği bilinen Mordtmann, geçtiği yollar üzerinde bulunan bazı köylere de uğrayarak ve bunların fiziki yapılarını da notlarında tasvir etmiştir (Eravşar, 2000, s. 129). H. Barth'ın ekibinde Mordtmann'da bulunuyordu. Mordtmann, Barth'a kılavuzluk etmiş ve kendisinin daha önceki gezisinde yapamadığı işlerini tamamlamıştır (Eravşar, 2000, s. 139).

Alboyacıyan, Kayseri tarihi ve şehirdeki İslam eserleri hakkında "*Kayseri Şehri*" adlı kitabı olan Halil (Edhem) Eldem'e de yer vermiş ve şehrin nüfusunu 70.000 kişi olarak aktarmıştır (Alboyacıyan, 1937, s. 693). Halil Eldem, Sadrazam İbrahim Paşa'nın oğlu ve Ressam Osman Hamdi Bey'in küçük kardeşidir. Kayseri'nin Tarihi ve şehirdeki Türk İslam eserlerini konu edinen "*Kayseri Şehri*" adlı kitabını 1916 yılında yayınlamıştır (Satoğlu, 2002, s. 97).

Alboyacıyan eserinde, 1896 yılında Kayseri'ye gelen iki araştırmacı Roman Oberhummer ve Heinrich Zimmerer'in istatistiklerine yer vermiş ve Kayseri nüfusunun 60.000 civarında olduğunu aktarmıştır. Ayrıca nüfusun bir çeyreği yani 15.000 kadarını Hristiyan ve bu sayının 10.000 kadarının da Ermeni olduğunu devamında dile getirmiştir (Alboyacıyan, 1937, s. 693). İki araştırmacı Kayseri'ye gelmeden önce, Bizans tarihi açısından önemli bir bölge olan Ürgüp ve Göreme bölgesini dolaşmış ve daha çok kentlerin arkeolojik eserleri ile ilgilenmiştir. Kayseri'ye batıdan Ürgüp üzerinden gelen iki araştırmacı, Ürgüp'ten sonra uğradıkları yer olan İncesu Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Kervansarayı'nda konaklamışlardır (Eravşar, 2000, s. 231).

Alboyacıyan, İngiliz Jeolog William John Hamilton ve Arthur Guy'un istatistiklerine de yer vermiştir. William John Hamilton, kendisinin kaleme aldığı "*Küçük Asya*" kitabı içinde, Kayseri'de hane sayısını "*10.000 olan hane sayısının 5000'i Türk, 2500'ü Ermeni ve 500'ü Rum*" olarak belirtmekte. Nüfusu ise toplamda 70.000 olarak değerlendirmektedir. Onunla aynı görüşte olan Arthur Guy ise gelişini güzel olarak Kayseri nüfusunu 70.000 olarak değerlendirmektedir. Bu sayının 14.400'ü Rum, 9.500'ü Ermeni ve az bir sayıyı da Ermeni-Katolik ve Protestan olarak değerlendirilmektedir (Alboyacıyan, 1937, s. 693).

Coğrafyacı Vital Cuinet 1891 yılındaki değerlendirmelerine göre Kayseri'nin nüfusu (az bir farkla) bu sayının devamı niteliğindedir (Alboyacıyan, 1937, s. 693-694). Fransız bir seyyah ve araştırmacı olan Vital Cuinet, Anadolu'ya kesin olmamakla birlikte 1888-1889 yılları arasında gelmiş ve çeşitli araştırmalar yapmıştır. Cuinet, aslında Osmanlı Dünyu-u Umumiyesi tarafından çağırılmıştır. Kendisine Osmanlı devletinin öz kaynaklarının durumunun tespit edilmesi görevi verilmiştir. Bu amaçla Anadolu'nun bütün şehirlerini dolaşan seyyah, eserinde özellikle nüfus, demografik yapı, sosyal ve ekonomik yapıyla, coğrafya ve tarihe yönelik çok önemli bilgiler vermiştir (Eravşar, 2000, s. 175) Alboyacıyan, Cuinet'ten derlediği istatistikleri tablo şeklinde sunmuştur:

Tablo 2: Vital Cuinet'in İstatistikleri

Müslüman	45.600
Rum-Ortodoks	14.400
Ermeni	9000
Ermeni-Katolik	800
Protestan	1200
Toplam Nüfus	71.000

Kaynak: Alboyacıyan, 1937, s. 694.

İngiliz ansiklopedisi içerisinde Sir Ouseley Wilson, Kayseri nüfusunu 50.000 olarak aktarmakta ve bunlardan 23.000'ini Hristiyan olarak değerlendirmektedir (Alboyacıyan, 1937, s. 694). Sir Ouseley Wilson'a 1800'de, şarkiyat çalışmalarına katkılarından dolayı İngilizlerin Hindistan genel valisi olan Charles Lord Comwallis tarafından "Sir" unvanı verilmiştir (Kurtuluş, 2007, s. 12-13).

1914 yılında Karl Baedeker'in araştırmalarına göre, Kayseri'nin 54.000 kadar nüfusu vardı ve bu nüfusun sadece üçte birini Hristiyanlar oluşturuyordu (Alboyacıyan, 1937, s. 694). Karl Baedeker, aynı zamanda seyahat edenlerin gereksinim duyduğu pratik bilgileri içeren rehber kitaplar hazırlayan bir yayıncıdır (Kaya, 2020, s. 24-37).

Alboyacıyan'ın bir diğer başvurduğu kaynak olan Nouveau Atlas Larousse'daki istatistiklere göre, Kayseri şehrinin 54.000 nüfusu vardı. Alboyacıyan, 1927 yılına kadar Türk Hükümeti'nin yapmış olduğu sayımları güvenilir istatistikler olarak görmemiş ve şehrin nüfusunun toplamda 40.000 olduğunu aktarmıştır (Alboyacıyan, 1937, s. 694).

Cumhuriyet tarihinde ilk nüfus sayımı olarak bilinen 28 Ekim 1927 tarihli genel nüfus sayımına göre Kayseri'de şehir merkezi, köyler ve dört ilçede 118.488 erkek, 132.882 kadın olmak üzere 251.370 kişi sayılmıştır. Bu nüfus sayımında Ermenilerin sayısı 1578 (613 Erkek-965 Kadın) olarak sayılmıştır (Altuncuoğlu, 2020, s. 3843).

Alboyacıyan, çalışmasındaki verilerin büyük kısmını Ermeni araştırmacıların verilerine, yabancı kaynaklara ve patriklik kayıtlarına yer vermiştir. İlk olarak Ermeni Mikhitarist (Katolik Ermeniler) tarikatına mensup tarihçi ve coğrafyacı H. Ğugas Vardapet İnciciyan'ın nüfus hakkındaki verilerini paylaşmıştır. İnciciyan'ın Kayseri şehrinin nüfusunu hane sayısı şeklinde tablodaki gibi sunmuştur:

Tablo 3: H. Ğugas Vardabet İnciciyan'ın İstatistikleri

Müslüman Hane	6000
Ermeni Hane	2000
Rum Hane	1500
Toplam	9500

Kaynak: Alboyacıyan, 1937, s. 694.

Alboyacıyan ardından H. Ğugas Vardapet İnciciyan ve Rahip H. Ğevond Alişan'ın verilerinden yola çıkarak şu değerlendirmelerde bulunmuştur:

“Bu verilerden anlaşılacağı üzere bir Ermeni kaynağından alınmış hemen hemen tek olan bu istatistik yaklaşık 7-8 yıl sonra Kinneir'in 1813 yılında vermiş olduğu rakamlarla hiç uyuşmamaktadır. Buna göre, 15.000 Ermeni nüfusu ile şehirde daha fazla Ermeni olduğu eğer gerçekse H. Ğ. İnciciyan tarafından elbette bunun gururla belirtilmesi gerekirdi. Ondan yarım yüzyıl sonra, diğer başarılı bir coğrafyacı Rahip H. Ğevont Alişan, kendi hazırlamış olduğu coğrafya kitabı içinde mütevazı bir şekilde şehirdeki nüfusu 20.000 kişi olarak belirtir ve Ermeni nüfusunu bu sayı içinde 6-8 bin kişi arasında olduğunu değerlendirmektedir. Bu oranlar; diğer kaynaklardaki oranlarla fazla uyuşmuyordu. Yaklaşık bu yüzyılın sonunda Venedikli Rahip H. İnciciyan, bir diğer kaleme almış olduğu araştırma yazısına göre, mevcut Kayseri nüfusunu 10.223 hane olarak değerlendirmektedir” (Alboyacıyan, 1937, s. 694).

1883 yılında Hınçakyan Cemiyeti Kayseri Şubesi Murahhasa (Delege) Kâtibi (Aktan ve Tok, 2009, s. 207) Agop G. Çamuryan, Kayseri hakkında kaleme almış olduğu bir makale içinde Kayseri nüfusunu 18.000 hane (bunlardan 5000 hane Ermeni) ve toplamda 70.000 kişi olarak değerlendirmektedir (Alboyacıyan, 1937, s. 694). 1889 yılında Ğevond D. Stepanyan'ın kaleme almış olduğu makalelerinden biri içinde Kayseri nüfusunu 11.000 hane olarak değerlendirmektedir. Bu oranlardan 6000'i Türk, 4000'i Ermeni ve diğer kalanı ise Rum ve Protestan olarak değerlendirmektedir. 1897 yılında Kayseri'de bir muhabir kaleme aldığı bir yazıda şehirde 50.000 nüfus olduğunu ve bunlardan 16.000'inin Ermeni olduğunu aktarmıştır (Alboyacıyan, 1937, s. 694).

Dikran Frenkyan hanelerin sayısını 12.000 ve nüfus sayısını da 43.000 olarak değerlendirmektedir (Alboyacıyan, 1937, s. 695). Ayrıca Frenkyan, Kayseri'de 108 mahalle olduğunu ve bunların 25'inde Ermenilerin yaşadığını (Alboyacıyan, 1937, s. 690) belirtmektedir ve araştırmalarına göre Kayseri nüfusu hakkında aşağıdaki tabloyu sunmaktadır:

Tablo 4: Dikran Frenkyan'ın İstatistikleri

Müslüman Hane	7500
Ermeni Hane	3000
Ermeni-Protestan Hane	600
Ermeni-Katolik Hane	300
Rum Hane	600

Kaynak: Alboyacıyan, 1937, s. 695.

Alboyacıyan, 1901 yılında K. K. Develiyân'ın, Kayseri'de 15.000 hane olduğunu aktarmıştır. Alboyacıyan bu sayının doğruluğunun şüpheli ve genel bir tanım olduğuna atıf yapmıştır. 1905 yılında Kayseri'yi ziyaret eden Hagop Terziyan'ın seyahat notlarından da faydalanmış ve bu veriler ışığında gerçekte şehrin nüfusunun 20.000 hane olduğunu ve çevre köylerde de 30.000 hane nüfusu olduğunu belirtmiştir (Alboyacıyan, 1937, s. 695).

Alboyacıyan, 1915 yılında gazeteci Püzant Keçyan'ın dönemin önemli gazetecilerinden Hüseyin Cahit (Yalçın) tarafından başyazarlığı yapılan ve 1 Ağustos 1908-31 Ekim 1918 tarihleri arası yayımlanan (Huyugüzel, 2010, s. 565-567) Tanin gazetesine karşı cevap olarak nüfusun 13.000 hane ve 60.000 kadar olduğunu aktarmıştır. Alboyacıyan ardından Kayseri nüfusunun sayıca düşmüş olması gerektiğini *“Ermeniler ve Rumlar ayrıldıktan sonra, kaçınılmaz bir gerçek olarak bu sayı 40.000'lere kadar düşmüş olmalıydı”* yorumuyla sunmuştur (Alboyacıyan, 1937, s. 695).

Alboyacıyan, en eski Ermeni nüfus kaynağı olarak Tbir (kilise kâtibi) (1584-1673) olan Polonyalı Simeon'un, Hrand Der-Andresyan tarafından Türkçeye tercümesi yapılan 1608-1619 yıllarına ait seyahatnamesini göstermiştir. Alboyacıyan, seyahatnameden yola çıkarak şu yorumda bulunmuştur:

“Kayseri'nin Ermeni nüfusuna dair istatistiklere gelecek olursak, 1617 yılında Polonyalı Simeon'un seyahatnamesinde geçen satırlardan anlaşılacağı üzere Kayseri'de o yıllar içinde “beş yüz hane Ermeni ve daha fazla nüfus” olduğunu aktarmakta. Bu nedenle üç yüz yıl önceki değerlendirmelere göre Kayseri'de yaklaşık olarak 2500 kadar Ermeni nüfusu vardı” (Alboyacıyan, 1937, s. 695).

Alboyacıyan bu değerlendirmenin ardından, Simeon'un seyahatnamesi içerisinde yer alan bu bilgilerden yola çıkarak genel bir değerlendirme daha yapmaktadır:

“Zaten aktardığımız gibi H. Çugas İnciciyan, 1806 yılında Ermeni hane sayısını 2000 olarak belirtmekte. Fakat farklı yabancı kaynaklar, Ermeni coğrafyacılar veya istatistikçiler Kayseri içinde nüfusu hep aynı oranda önceki aktarmış olduğumuz istatistikler gibi 2000-2500 kadar hane ve 9-10 bin kişi olarak değerlendirmektedirler” (Alboyacıyan, 1937, s. 695).

1891 yılında Dırtad Balyan'ın (Piskopos) derlemiş olduğu istatistiklere göre Kayseri'deki Ermeni nüfusu aşağıdaki tablodaki gibidir (Alboyacıyan, 1937, s. 695).

Tablo 5: Dırtad Balyan'ın İstatistikleri

Ermeni Hane	2500	Erkek	6850	Kadın	6980
Ermeni-Protestan Hane	75	Erkek	250	Kadın	265
Ermeni-Katolik Hane	40	Erkek	175	Kadın	220

Kaynak: Alboyacıyan, 1937, s. 695.

Alboyacıyan'ın verilerine başvurmuş olduğu Dırtad Balyan hakkında detaylı bilgi vermek yerinde olacaktır. Zira Balyan; 1887-1910 yılları arasında Kayseri Ermenilerinin ruhani reisliği görevinde bulunmuştur. Ermeni âşıklar üzerine iki ciltlik eseri 1911 ve 1913'te İzmir'de, Ermeni manastırları hakkındaki kitabı 1912 yılında ve Kayseri bölgesindeki Ermenice yazma eserlerin kataloğu 1963 yılında yayınlanmıştır (Pamukciyan, 2013, s. 88). Efkere'de (Gesi yakınlarında bir yerleşim yeri) bulunduğu sırada çevreyi gezerek halk ağzındaki masal ve kelimeleri derlemiştir. Bu derlemeler arasında Dede Korkut masallarından biri olan Akkavak kızı ve Bey Börek hikâyelerini, Bala Gesi mahallesinde yaşayan bir Ermeni ihtiyar kadının ağzından derleyerek, 24 Eylül 1898 tarihinde, İstanbul'da Binbir Kaynak (Püragn) adlı Ermenice mecmuada Ermeni harfleri ile Türkçe yayınlamış. Bu kaynakları yeni yazıya aktaran Kevork Pamukciyan, hikâyeleri okurken çok zorlandıklarını söyler. Özellikle “*gadasını aldığım, kınlamak...*” gibi bazı kelime ve terimleri anlayamadıklarını, bundan dolayı da söz konusu destanın dilini, kendine has “*Bala Gesi Ağzı*” olarak adlandırma tercihinde bulduklarını söylemiştir (Cömert, 2010, s. 31-32).

Alboyacıyan, nüfus ile ilgili aktarımlarında patriklik kayıtlarına da yer vermiştir. Alboyacıyan, “*1897 yılında piskoposluktan alınan raporlar karşılaştırıldığında Kayseri'deki Ermeni sayısı, Ermeni kilisesinin güvenilir kayıtları doğrultusunda aşağıdaki tabloda verilmiştir*” diyerek aynen alıntıyı eserinde aktarmıştır (Alboyacıyan, 1937, s. 695).

Tablo 6: Ermeni Kilisesi kayıtları

Erkek	7304
Kadın	7317
Yabancı Erkek	121
Yabancı Kadın	24
Toplam	14.766

Kaynak: Alboyacıyan, 1937, s. 695.

Alboyacıyan bu tabloyu şu şekilde yorumlamıştır:

“Buradan da anlaşılacağı üzere bunlar gerçek sayılar değildi. Bu veriler İstanbul, İzmir ve Mısır’da bulunan 2000 kadar Kayserilileri de içine alıyordu. İddiaya göre göçmen, yabancı veya Bedel-i Askeriye’den yararlananlar kayıtlardan çıkarılmamışlar ve halen bu şehirde yaşıyorlarmış gibi Kayseri nüfusuna kayıtlı görünüyordular. Bundan dolayı bu kayıtlardan yola çıkarsak, şehir içinde 12.000 kadar Ermeni nüfusunun olduğu sonucu çıkıyordu” (Alboyacıyan, 1937, s. 696).

Bu konu hakkında yapmış olduğu araştırmalar doğrultusunda Justin McCarthy, patrikhane veya piskoposluk kayıtları hakkındaki görüşünü ‘Müslümanlar ve Azınlıklar’ adlı kitabı içerisinde şu şekilde ifade etmiştir:

“İddia edildiğine göre Ermeni Patrikhanesinin sağladığı istatistikler, kilise görevlilerinin tuttuğu vaftiz ve ölüm kayıtlarına dayanmakta imiş. Kayıtların [gerçekten de yapılmış doğru olduğunun] desteği olarak da, Ermenilerin kendi dinsel inançları gereğince [doğumlarından sonra] vaftiz etmeye getirilmelerinin gerektiği, [belediyede veya başka bir yerde değil] kilisede evlendikleri ve dinsel [papazın katıldığı] bir cenaze töreni ile gömüldüklerini gösteriyordu. Bunlardan başka, Patrik’in [Patrikhanenin], dinsel bağımlılığa dayanan bir verginin [cizye; sonra, bedel-i askeriye] yükümlülerini belirlemek için kullanılan, keza Ermenilerin siyasal ve dinsel kurallarına her bir bölgeden girecek üyelerin sayısını saptamak için kullanılan, kayıtlar tutmakta bulunduğu ifade ediyordu” (McCarthy, 1998, s. 48-49).

“En olmayacak bir rastlantının gerçekleşmesi durumu hariç, tek tek görüp yazımlama ile sayım yapmaya, survey [genel bir gözden geçirme]’ye ya da sicil kayıtları verilerine dayanmayan bir nüfus tahmini, Ermenilerce, Osmanlılarca, Avrupalılarca ya da Amerikalılarca, kim tarafından yapılmış olursa olsun gerçeğin uzağına düşer. Osmanlı imparatorluğu ülkesi gibi istatistik uygulamaları açısından az gelişmiş bir bölgede, nüfus sayımına ya da kayıtlardan nüfus sayısı çıkarmaya dayanan ayrıntılı sayılar, eksik yazımlama [insanlardan bir haylisini kayıtlara geçirme, geçirmeme] yüzünden az çok yanlışdır, ama bırakılmış yazım eksiklikleri, [nüfusbilim uzmanlarının yararlandığı düzeltme hesabı yapma teknikleriyle] giderilebilir. Ancak ve ancak sayım verileri yahut nüfus kayıtlarına bakılarak sayı çıkarma verileri, Osmanlı nüfusunun gerçeğe uygun bir tablosu ortaya koyabilir” (McCarthy, 1998, s. 59).

Alboyacıyan, Kayseri’deki Ermeni nüfusunun düşüş nedenini doğum oranlarının ölüm oranlarından daha düşük kalmasına ve diğer birçok ilde olduğu gibi Kayseri’den Ermenilere dair büyük göçlerin yaşanmasına bağlamaktadır. Bu değerlendirmenin ardından Alboyacıyan, Kayseri’de doğum, evlilik ve ölüm istatistikleri üzerinden bir değerlendirmede daha bulunmuştur (Alboyacıyan, 1937, s. 696).

Alboyacıyan’ın aktarmış olduğu 1896 yılının resmi kayıtlarına göre doğumlar toplam olarak 374’tür, evlilikler toplam olarak 112’dir, ölümler ise toplam olarak 144’tür. İlgili tablolar ise şöyledir:

Tablo 7: Doğumlar

197 Erkek	172 Yerli (Erkek)	25 Yerli olmayan (Erkek)
177 Kadın	164 Yerli (Kadın)	13 Yerli olmayan (Kadın)

Kaynak: Alboyacıyan, 1937, s. 696.

Tablo 8: Evlilikler

95 Bakir (Erkek) - Bakire (Kadın) ile
9 Dul (Erkek) - 9 Bakire (Kadın) ile
8 Dul (Erkek) - 8 Dul (Kadın) ile

Kaynak: Alboyacıyan, 1937, s. 696.

Tablo 9: Ölümler

85 Erkek	80 Yerli (Erkek)	5 Yerli olmayan (Erkek)
59 Kadın	54 Yerli (Kadın)	5 Yerli olmayan (Kadın)

Kaynak: Alboyacıyan, 1937, s. 696.

Doğum oranının, ölüm oranından (374-144=230) 230 kişi fazla olduğu görülmektedir (Alboyacıyan, 1937, s. 696).

Alboyacıyan ayrıca evliliklerin genellikle 23-35 yaş arası erkekler ile 16-20 yaş arası kızlar arasında olduğunu belirtmiştir (Alboyacıyan, 1937, s. 696).

Alboyacıyan devamında ölüm yaşlarını ve istatistiklerini paylaşmıştır:

Tablo 10: Ölüm oranları

Yaş (Aralık)	Erkek (Ölüm-sayı)	Kadın (Ölüm-sayı)
1	18	8
1-5	16	7
6-10	8	6
11-15	4	2

16-20	4	4
21-30	6	3
31-40	8	2
41-50	8	4
51-60	10	6
61-70	6	6
71-80	7	6
81-100	5	5
Toplam	+70	+59=129

Kaynak: Alboyacıyan, 1937, s. 696.

Alboyacıyan, sonuç olarak bu istatistikleri yüzdeler halinde tablo halinde sunmuştur:

Tablo 11: Doğum, evlilik, ölüm oranları

Doğum oranı	% 8
Evlilik oranı	% 1
Ölüm oranı	% 11/2

Kaynak: Alboyacıyan, 1937, s. 696.

Alboyacıyan, resmi kayıtlarda buna benzer istatistiksel veri kayıtlarının devam ettirilmediği eleştirisinde de bulunmuş ancak bu eleştirinin hemen akabinde 1 Ocak 1896 tarihinden 31 Aralık 1900 tarihine kadar olan beş yıllık bir istatistiksel veri sunmuş ve Ermeni doğum oranlarına da ayrıca dikkat çekmiştir (Alboyacıyan, 1937, s. 696-697).

İstatistikler

Tablo 12: 1896-1900 Yılları Arasında Kayseri’de Ermeni Nüfusu

Yıl	Doğum			Ölüm			Evlilikler			
	Erk.	Kad.	Topl.	Erk.	Kad.	Topl.	Bakir (Erk.) İle Bakire	Dul (Erk.) İle Bakire	Dul (Erk.) İle Dul	Toplam
1896	196	178	374	86	59	145	103	12	6	121
1897	184	184	368	205	147	352	89	15	5	109
1898	215	185	400	108	120	228	127	17	13	157
1899	214	207	421	161	141	302	106	13	2	121
1900	326	196	432	84	97	181	103	12	5	120
Topl.	1135	950	1995	644	564	1208	528	69	31	628

Kaynak: Alboyacıyan, 1937, s. 697.

Alboyacıyan bu tabloyu şu şekilde yorumlamıştır:

“Bu tabloda görünen veriler; 1896 yılında toplanan istatistiklerdir. Burada çıkan sonuçlar kesinlikle çarpıtılmış gibi görülüyor ve genel olarak doğum oranının arttığı anlaşılıyor. Genel bir değerlendirme olarak beş yıllık süreçte 787 doğum artış oranı olumlu olarak değerlendirilebilir” (Alboyacıyan, 1937, s. 697).

Yani doğum sayısı oranının, ölüm sayısı oranından (1995-1208=787) 787 kişi fazla olduğunu aktarmıştır.

Alboyacıyan, bu nüfus azalışının en büyük nedenini 1915 yılındaki tehçire bağlamış ve ardından da şu yorumda bulunmuştur:

“Fakat her şeyin belli belirsiz olduğu fırtınaların binlerce insanın hayatını biçtiği Türkiye’de tıpkı tehçirin Kayseri Ermenilerini neredeyse tamamen mahvettiği 1915 felaket yılı gibi. 1918’deki ateşkesin ardından çöllerde sürünen perişan kalabalıklardan geriye kalan az sayıdaki insanlar ile Anadolu’nun başkaca vilayetlerinden gelen sakinleri oralarda kümeleniler ve yeniden evlerini kurmaya, ekonomilerini yeniden oluşturmaya çabaladılar” (Alboyacıyan, 1937, s. 697).

Alboyacıyan Kayseri’nin ilçelerinden biri olan ve eski adı Rumdigin olan ve günümüzde Felahiye olarak bilinen yerleşim yerine ait istatistiksel verileri de paylaşmıştır. 1924 yılı nüfusu hakkında bilgi verirken

Kayseri'de 2653 Ermeninin yaşadığını söylemekle birlikte bunlardan 1114'ünün Kayseri'nin yerlisi, 1141'inin Rumdigin'li olduğunu ve 398'inin ise çeşitli yerlerden olduğunu ifade etmektedir (Alboyacıyan, 1937, s. 697-698).

Tablo 13: 1924 yılı nüfus istatistikleri

1114	Yerli Kayserili
1141	Rumdiginli (Felahiye)
398	Çeşitli yerlerden olanlar

Kaynak: Alboyacıyan, 1937, s. 698.

Ardından Alboyacıyan, "1925 yılında bu durum neredeyse değişmeden kaldı. Fakat 1926 yılında bu sayıda gittikçe azalmalar görüldü. Çünkü bu sayı 2348'e düşer" şeklinde yorumlamıştır (Alboyacıyan, 1937, s. 697) ve 1925-1927 yılları arasındaki veriyi tablo şeklinde sunmuştur:

Tablo 14: 1925-1927 yılları nüfus istatistikleri

	Yerli Kayserili	Rumdiginli, (Felahiyeli)	Çeşitli Yerlerden Olanlar
Erkek	225	168	131
Kadın	358	239	196
Oğlan	224	208	117
Kız	224	158	99
Toplam	1034	773	543

Kaynak: Alboyacıyan, 1937, s. 698.

Alboyacıyan, 1927 yılında yayınlanan raporları dayanak olarak gösterdiği istatistiklere göre Kayseri şehrinin nüfusunun 500 hane olarak değerlendirildiğini ifade etmektedir. Onun verdiği istatistiğe göre 1927'de 2347 kişi, 1928 yılında 1930 kişiye düşmüştür. Hane sayısının ise 335 haneye düştüğünü ifade etmektedir. Bunlardan 140 hanenin Kayserinin yerlileri olduğunu ifade etmekle birlikte bunların 144'ünün erkek, 190'ının kadın, 186'sının oğlan ve 180'inin kız olduğunu ve toplamda 700 kişi olduğunu söylemektedir. Geri kalan sayının ise ayrıntılı istatistikleri yayınlanmış olan farklı bölgelerden olan kişiler olduğunu söyleyen Alboyacıyan, 1 Ocak 1932 de hazırlanmış olan istatistiklere göre Kayseri'de Ermeni nüfusunun 397 hane (148 yerli, 83 Rumdiginli (Felahiye) ve farklı yerlerden olanlar) ve toplamda 1600 kişi (554 yerli, 331 Rumdiginli (Felahiye) ve 715'i farklı yerlerden) olduğunu kaydetmiştir. Bu yıldan sonra meydana gelen

nüfus değişiklikleri hakkında bilgisinin olmadığını söylemekle birlikte sayıların giderek azaldığını ve artmadığını ifade etmektedir. (Alboyacıyan, 1937, s. 698).

Alboyacıyan nüfus hakkında araştırmalarına son vermeden önce Kapadokya bölgesinde yaşayan halkların sosyolojisine dair bilgiler vermiştir. Alboyacıyan bu konu hakkında şunları aktarmıştır:

“Kayseri nüfus sayısı üzerine vermiş olduğumuz bu bilgileri sonlandırmadan önce burada yaşayan nüfusun etnografyası hakkında birkaç satır daha bilgi vermekte faydalı olacaktır. Rum-Ortodoks soyundan gelenler Bizans bölgesinin Ortodoks nüfusudur ve ardından gelenlerin de Bizans’a dâhil edilmiş olduklarını belirtmemiz gerek. “Tek devlet, tek millet, tek din” ideolojisinin sonucu olarak Rum olan yerli Kapadokyalılar dışında özellikle çok büyük sayıda Ermeni ve çeşitli halklardan olanlarda bu bölgeye göçmüşlerdi. Bu nedenle Ortodokslar asla Rum veya saf Helen olarak değerlendirilemezdi. Fakat buradaki yerli halk ortodoksluğun bir parçasıydı. Bu durumda orada yaşayan Türkler ve Ermeniler kültür bakımından da büyük benzerlikler taşıyordu. Ayrıca bunların yerli halk olduğu da düşünülebilirdi. Türkler; daha önce de belirttiğimiz gibi çoğunlukla büyük kısmı Müslüman olmuş yerli halktı ve bir kısmı da Selçuklu döneminde buraya yerleştirilen Türkmen soylarıydı. Daha önceki dönemde sayıları oldukça azdı. Zorunlu ve başka nedenlerden dolayı yerlilerin Müslümanlaşmasıyla sayıca çoğalmışlardı. Bu nedenle kendileri ve yerli halk arasında birçok benzerlik vardı. Olabildiğince detaylı ifade edecek olursak Ermeniler çok eski zamanlardan beri Ermenistan’dan sürekli olarak göç etmişler ve her zaman yerli unsurlarla karışarak milliyetlerini kaybetmelerine rağmen her zaman Kapadokya’nın merkezinde var olmuşlardır. Tükenme noktasına gelen bu koloni bu merkezde yeniden canlanıp güçlenmiştir” (Alboyacıyan, 1937, s. 698-699).

Alboyacıyan, Kayseri’de Ermeni nüfusuna yönelik değerlendirmelerle kalmayıp Yahudi nüfusunun varlığına dair de yorumlarda bulunmuştur. Alboyacıyan’ın Kayseri Ermenileri Tarihi adlı eserinde Yahudilerin nüfusuna dair tespitleri şu şekildedir:

“Eski zamanlardan beri Kayseri’de içinde asla Yahudi yaşamadığı yönündeki görüşün aksine geçmişte Kayseri içinde güçlü bir Yahudi topluluğu olmalıydı. Çünkü I. Sasani Şapur 260 yılında Yahudi efsanelerine göre kendisi Küçük Asya seferi sırasında en az 12.000 Yahudi’yi katletmiştir... Sebeos ayrıca 610 yılında Kayseri içinde Pers’lerin tarafına geçerek şehre saldıran Yahudilerin olduğunu yazmaktadır: 1813 yılında Kinneir; burada 150 Yahudi yaşadığını söylüyordu. Görünen o ki onlar Ermeni rekabeti karşısında kalıcı olmayıp burada tutunamamışlardı” (Alboyacıyan, 1937, s. 699).

Bunun ardından Alboyacıyan, Kayseri’de Yahudilerin neden tutunamadıklarını trajikomik fıkralarla aktarmıştır (Alboyacıyan, 1937, s. 699-700). Alboyacıyan anonim olarak anlatıldığı düşünülen bu fikrayı eserine şu şekilde konu etmiştir:

“Rivayete göre bir Yahudi Kayseri’ye yerleşmek niyetiyle gelir. Etrafına baktığında ise toplum arasında hiç Yahudi olmadığını görür. Bu bölgenin insanını tanıyınca kendince, “buradaki insanların kibar ve iyi niyetli olmasından dolayı burada ekmeğimizi rahatça kazanabiliriz” diye düşünür. Yahudi bu düşünceyle sokakta yürürken biranda uzaktan 4-5

yaşındaki bir çocuğun elinde 'beşi-birlik' altın gibi parlayan bir cisim ile oynadığını fark eder. Elinde birkaç bakar kırkık para olan Yahudi, çocuğa elindekileri göstererek şöyle der; "İşte sana beş altı tane para." Çocuk, Yahudi'nin uzattığı bakar paralara şaşırarak bakar ve ardından cevap verir: "Eğer üç kere eşek gibi anırmayı kabul edersen, ben asla senden para almadan bunları ellerimle sana vereceğim." Çıkarıcı ve dolandırıcı Yahudi dört bir köşeye bakıyordu ki, çevrede insan-insanlar olmamalıydı. Bundan istifade ederek üç kez eşek gibi anırmaya başladı. Ve ne zaman Yahudi bu garip, huysuz ve beceriksiz davranışını sonlandırdığında çocuğa seslendi; "peki, şimdi o elindekileri ver." Çocuklar ise gülererek cevap verir; "Ah eşek, sen benim elimdeki eşeğin bu halatını parlamasından dolayı cahilce altın zannettin. Sen bir insan olarak daha doğrusu cahil olduğun için bunu anlamadın. Bu benim sana vermiş olduğum bir dersti..." Kayserililer geleneksel anlatımıyla şaşırılmış olan bu Yahudi oğlu başarısız girişiminden dolayı ayağının tozuyla Kayseri'den ayrılır ve bundan sonra kendi yurttaşlarından hiçbirinin buraya ayak basmaya cesaret edemediğini anlatırlar.

O efsanenin bir diğer çeşidi olduğu anlaşılan arkadaşım Baron Levon Tütüncüyan'ın kısa hikâyelerinden aşağıda bir kesit sunacağım:

"Zamanında Yahudi'nin biri iş bulmak ve aynı zamanda yerleşmek niyetiyle Kayseri'ye gider. Şehir içine girdiğinde arazi üzerinde oyun oynayan oğlan çocuklarını görür: 'Çocuktan al haberi' diyerek, pişkin, işgüzar, kan emici, kurnaz Yahudi, masum oğlan çocuklarının ağzından laf almak için onlara yaklaşır."

"Burada ne gibi kazançlı iş yapabilirim", diye sorar. Oğlanlardan biri ayağa kalkarak, sanki bir anda Yahudi gibi olur ve düşündürücü bir şekilde, "bana ve arkadaşlarıma on metelik verirsen sana bir tavsiye verebilirim" der. Yahudi sevinir metelikleri verir. Ardından da çocuk Yahudi'ye şu şekilde tavsiye verir: "Kayseri içinde pastırma yapılır. Öküz kesildikten sonra hayvanın işkembe ve bağırsakları atılır. Eğer işgüzar bir insansan bunları toplarsın, arada da yersin, karnın doyar... İşkembe de satar karşılığını alırsın" der. Yahudi bu cevaba o kadar şaşırır ki şehir içinde... Yahudilere buradan ekme çıkmayacağını düşünür: Ne zaman çocuklar daha anne karnından çıktıklarında... Büyümüştü küçülmüş olsa gerek... Bu düşünceyle Yahudi şehirde kalmamış olsa gerek."

Alboyacıyan, Yahudilerin Kayseri'de kendi yaşadığı dönemde az sayıda olmalarını ya da yok denecek kadar az olmalarını şaşılacak bir durum olarak görerek bu kadar önemli bir ticaret merkezi konumundaki bir şehirde nasıl olurda Yahudiler tutunamamışlar diyerek onların da son 100 yılda sayılarının azalmasını hatta Kayseri'de yaşadıklarına dair hiçbir kaydın olmadığını ileri sürerek bunu da bir politikaya bağlayarak eleştirmiştir (Alboyacıyan, 1937, s. 700).

Osmanlı bünyesinde yoğunluk olarak Rumeli'de buldukları tespit edilen Yahudilere ise Kayseri'de rastlanılmamıştır (Kekeçoğlu, 2007, s.21). Sadece Evliya Çelebi (1649), Seyahatname adlı kitabında Kayseri'de Yahudilere ait bir Havra'nın varlığından bahsetmektedir (Eravşar, 2000, s. 65). Sula Bozis, "İstanbul'dan Anadolu'ya Rumların Yemek Kültürü" adlı kitabının "Kayseri" bölümü içerisinde yer alan araştırmalarına göre bu durumu şu şekilde aktarmaktadır:

“Ksenofanis dergisine göre, sancağın metropolü olan şehirde, Karamanlıca konuşan Rumlar yaşar. Şehrin sakinleri ticaret yapar; çok akıllı ve uyanıklardır; aldatılmaları zordur. Bundan dolayıdır ki Kayseri’de ticaret yapan hiçbir Musevi yoktur; tutunması mümkün değildir...” (Bozis, 2020, s. 380).

Buradan da anlaşılacağı üzere Alboyacıyan’ın Yahudilerin Kayseri’de yaşamamasına yönelik şaşkınlık içerisinde sorduğu sorunun cevabı bu bilgide gizlidir. Zira Kayserililerin çok uyanık ve akıllı olduklarından kaynaklı olarak ticarete aldatılamayacakları düşüncesi Yahudilerin bu şehirde tutunamamalarına sebep olmuş olabilir.

Sonuç

Arşag Alboyacıyan’ın değerlendirmelerine göre Kayseri şehri, her zaman kalabalık bir nüfusa sahip olmuş ve tarihsel süreç içerisinde nüfusu sıklıkla değişmiştir. Eserinde genellikle kendisinin de mensubu bulunduğu Hıristiyan ve Ermeni nüfusunu dikkatle ele alan Arşag Alboyacıyan yer yer Türk, Rum ve Yahudi nüfusuna dair istatistiklere de yer vermiştir. Bu istatistiki bilgilerin ardından Kapadokya bölgesindeki halkların nüfusundan, bu bölgeye olan göçlerden ve buralarda yaşayanların yaşayış biçimlerinden ve kültürlerinden örnekler vererek değerlendirmelerde bulunmuş ve Kapadokya’da bir arada yaşayan Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında kültürel bakımdan benzerlikler görüldüğünü aktarmıştır.

Arşag Alboyacıyan’ın üslubu ve kendi değerlendirmelerinden yola çıkarak, kitabında sergilemiş olduğu tutum ve yararlandığı kaynaklar açısından değerlendirdiğimizde önemli bir kısmı Ermeni şahıslara aittir ve resmi kaynakları kullanmadığı da açıkça görülmektedir. Bundan dolayı sübjektif bir tavır ortaya koyduğu açıktır.

Alboyacıyan’ın Ermeni asıllı olması, Ermeni toplumunu ilgilendiren konularda daha hassas bir davranış sergilemesine de yol açmıştır. Alboyacıyan’ın hazırlamış olduğu bu kitap, Kayseri’de yaşamış olan Ermeni halkı adına ve gelecek nesillere bir bellek oluşturmak amacıyla da hazırlanmıştır. Ayrıca bu kitap içerisinde Ermeni propagandasına hizmet edecek düşünceler ve değerlendirmelerin de yer aldığını belirtmek gerekir. Ermeni diasporasının yıllarca kullanmış olduğu nüfusu fazla gösterme hastalığı bu eserde de kendini göstermektedir. Özellikle 1915 yılının savaş hali göz ardı edilerek kişisel düşüncelerin ortaya konulduğu ve bir azınlık psikolojisi içerisinde bütün bir Ermeni toplumunun baskı zulüm eziyet gibi durumlarla karşı karşıya kalması gibi gerçeklerle uyumsuz ifadeler eserin birçok bölümünde kendini göstermektedir.

Eserde kullanılan yabancı kaynaklardaki veriler yerli kaynaklarla ve resmi verilerle birbirini tutmamaktadır. Yararlanılan kaynakların genellikle yabancı kaynaklardan seçilmiş olması tehçire bir azınlık psikolojisi içinde bakılmasına sebep olmuştur. Tehçir yasasıyla uygulanan göç ile birlikte Anadolu’nun birçok ilinde Ermeni nüfusu azalmıştır. Bu azalmayı yok edilme, yaşama hakkını elinden alma gibi durumlara bağlayarak açıklamaya çalışmak yine azınlık psikolojisi içinde hareket edildiğinin göstergesidir.

Kaynakça

- [1] Alboyacıyan, Arşag (1937), Badmutyun Hay Gesarioy (Kayseri Ermenileri Tarihi), Hagop Papazian Matbaası, Kahire.
- [2] Aktan, Ali ve Tok, Özen (2009), Kayseri'nin 1910'lu Yıllarda Yayınlanan İlk Gazetesi Erciyes (Metin ve Değerlendirme), Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri.
- [3] Alan, Gülbadi (2015), "Ermeniler", Kayseri Ansiklopedisi, Cilt 2, Kayseri.
- [4] Altuncuoğlu, Neslihan (2020), "Türkiye Cumhuriyeti'nin 28 Ekim 1927 Tarihli İlk Genel Nüfus Sayımına Göre Kayseri'nin Demografik Yapısı", International Social Sciences Studies, sayı 69, Eylül. (3836-3849)
- [5] Bardakçı, Murat (2022), Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi, Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık, İstanbul.
- [6] Bozis, Sula (2020), İstanbul'dan Anadolu'ya Rumların Yemek Kültürü, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- [7] Büyükmihçı, Gonca (2005), Kayseri'de Yaşam ve Konut Kültürü, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.
- [8] Cömert, Hüseyin (2018), 19. Yüzyılda Kayseri, Tşof Plaka Matbaacılık A.Ş, Kayseri.
- [9] Cömert, Hüseyin (2010), 19. Yüzyılda Talas, Mazaka Yayıncılık, Kayseri.
- [10] Çayırdağ, Mehmet (2022), Kayseri Tarihi Araştırmaları, Cilt 2, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri.
- [11] Demir, Kemal ve Çabuk, Suat (2013), Türk Dönemi Kayseri Kenti ve Mahalleleri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.
- [12] Demirci, Hatice (2014), Ermeni Asıllı Bir Osmanlı Aydını: Arşag Alboyacıya'nın Hayatı ve Eserleri, Ankara Üniversitesi, Ankara. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [13] Deveci, Sefure (2015), "Kayseri Yerleşim Adları", Kayseri Ansiklopedisi, Cilt 4, Kayseri.
- [14] Eravşar, Osman (2000), Seyahatnamelerde Kayseri, Kayseri Ticaret Odası Yayınları, Kayseri.
- [15] Erkilletlioğlu, Halit (2016), Geniş Kayseri Tarihi, Cilt 2, Bel-Sin Eğitim, Hizmet, Güzelleştirme ve Yardım Vakfı Kültür Yayınları, Kayseri.
- [16] Güngör Açıkgöz, Şeyda (2007), Kayseri ve Çevresindeki 19. Yüzyıl Kiliseleri ve Korunmaları İçin Öneriler, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)
- [17] Gözel Durmaz, Oya (2015), "Yeni Bir Demografik Hareketlilik Dönemi Olarak Birinci Dünya Savaşı'nın Sonu: Kayseri 1918-1920", Mülkiye Dergisi, Cilt 39, Sayı 1, 2015. (9-36)
- [18] Halaçoğlu, Yusuf (2013), Ermeni Tehciri, Babıali Kültür Yayıncılık, İstanbul.
- [19] Huyugüzel, Ömer Faruk (2010), "Tanin", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 39, İstanbul.
- [20] Karal, Enver Ziya (1995), Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831, T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.
- [21] Karpat, Kemal (2018), Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Timaş Yayınları, İstanbul.
- [22] Kaya, Aysel (2020), "Almanca Seyahatnameler Temelinde Türkiye'ye dair Bir Kültür Rotası Önerisi", Anadolu Üniversitesi, Eskişehir. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- [23] Kekeçoğlu Sonay (2007), "Şer'iyye Sicillerine Göre Kayseri'de Gayrimüslimler (1800-1850)", Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [24] Keskin, Mustafa ve Hülalü, Mehmet Metin (2007), Geçmişteki İzleriyle Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.

- [25]Korhan, Tuğba (2020), İlk Nüfus Sayımına Göre Kayseri'deki Gayrimüslimler, Gece Kitaplığı Yayınları.
- [26]Köse, Muhammed (2018), Kayseri Şehri (1830-1860), Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri.
- [27]Kurtuluş, Rıza (2007), TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 34, İstanbul.
- [28]McCarthy, Justin (1998), Müslümanlar ve Azınlıklar, İnkılâp Yayınları, İstanbul.
- [29]Özdem, Filiz; Cömert, Hüseyin vd. (2013), Erciyes'in Rüyası Kayseri, 19. Yüzyılda Kayseri'de Ortak Yaşama Kültürü, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- [30]Pamukciyan, Kevork (2003), Biyografileriyle Ermeniler, Cilt IV, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- [31]Parmaksız, Esmâ İğüs (2007), 'Ermeni Tarihçi Arşag Alboyacıyan'ın Kayseri Ermenileri Tarihine Adlı Eserine Göre Kayseri'de IX. Yüzyılda Ve XX. Yüzyıl Başında Faaliyet Gösteren Ermeni Okulları', Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Kayseri.
- [32]Satoğlu, Abdullah (2002), 'Eldem, Halil Ethem', Kayseri Ansiklopedisi, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- [33]Yınanç, Refet ve Elibüyük, Mesut (2009), Kayseri İli Tahrir Defterleri, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri.